
BRACO KOVAČEVIĆ

TOTALITARIZAM KAO NAČIN ŽIVOTA

Kada se kaže „totalitarizam” onda se prevashodno misli da je to riječ, odnosno pojam, koji se odnosi neposredno na sferu politike. Doista, literatura koja razmatra fenomen totalitarizma dovodi njegov pojam u kontekst aplikacije političkog oblika društvenog života, političkog režima ili oblika vladavine.¹⁾ Nije puno onih koji ukazuju da ovaj fenomen treba dovoditi u vezu ne samo sa nekim oblikom državnog ustrojstva, nego i sa samim načinom čovjekova života. Stoga, pogledajmo neke aspekte u okviru kojih se manifestuje totalitarizam kao sam način čovjekova života.

*Instrumentalizacija uma
(Horkhajmer, Adorno)*

U svojoj knjizi *Dijalektika prosvjetiteljstva* Horkhajmer i Adorno su na dovoljno upečatljiv način izložili suštinske momente građanske kulture i civilizacije.

Oni ističu da u osnovi građanske civilizacije leži ideja „prosvjetiteljstva” koja je zapravo započela sa ukidanjem mita u antici. No, težnja da se mit ukine transformirala je prosvjetiteljstvo u sasvim novu mitologiju.

Prosvjetiteljstvo čini samu suštinu zapadne civilizacije koju obilježava podvrgavanje i po-

¹⁾ Ona površna i jednostrana gledišta koja pojam „totalitarizma” ne dovode u kontekst kulturno-civilizacijskog načina čovjekova života, reduciraju pojam i sadržinu „totalitarizma” dovodeći ga, najčešće u svojoj antikomunističkoj kampanji, u odnos prema socijalizmu. Time je „totalitarizam” nešto što je neophodno pripisati socijalizmu koji je „jednopartijski”, za razliku od građanskih sistema kapitalizma koja su „demokratska” jer su „višepartijska”. Naravno, prethodno gledište samo reducira i simplicira pojam „totalitarizma” koji je svakako širi i potpuniji.

dređivanje prirodnog pod bezobzirni vladajući subjekt a što završava gospodstvom slijepog i objektivnog. Tendencija prosvjetiteljske demitologizacije svijeta nastupila je odbacivanjem predrasuda znanjem. U znanju je sadržana nadmoć, a nadmoć porobljava. „Ljudi žele od prirode naučiti kako je treba primijeniti da bi se vladalo i njom i ljudima. Ništa drugo ne važi. Prosvjetiteljstvo je, bez obzira spram samog sebe, razorilo i posljednji ostatak vlastite samosvijesti.”²⁾

Kako se duh prosvjetiteljstva neposredno materijalizuje u obliku „vladanja materijom”, razumljivo da ono što nije proračunljivo i korisno prosvjetiteljstvu je „sumnjivo”. Prosvjetiteljstvo je stvorilo šemu izračunljivosti svijeta a formalna logika i jeste paradigma prosvjetiteljskog uma kojem je duh zapravo duh izračunljivosti i izjednačavanja. „Mitologizirajuće izjednačavanje ideja i brojki u Platonovim posljednjim djelima izgovara čežnju svakog demitologiziranja: brojka je postala kanonom prosvjetiteljstva. Iste jednadžbe vladaju u građanskoj pravедnosti i robnoj razmjeni”³⁾ Prema tome, duh izjednačavanja zahvata sve sfere društvenog života. Građansko društvo obavijeno je rezonom ekvivalencije. Ono komparira raznolikosti reducirajući ih na apstraktne veličine. Zato je i prosvjetiteljstvo i građansko društvo totalitarno.

Prelaskom mita u prosvjetiteljstvo transformirana je i priroda u goli objektivitet. Povećanje moći ljudi praćeno je njihovim otuđenjem. „Prosvjetiteljstvo se spram stvari odnosi kao diktator spram ljudi. Priznaje ih samo manipuliranjem. Time njihovo Po-sebi postaje Za-njega. Bit stvari u promjenama pokazuje se kao oduvijek isto, kao supstrat gospodstva”⁴⁾

Prosvjetiteljstvo je upravo uticalo na to da se sam um instrumentalizira. Pod maskom prosvjetiteljstva „um se sasvim upregnuo u društveni proces” a taj djelatni proces označava umstvenu moć „u vladanju ljudima i prirodom”⁵⁾

Instrumentalizacija uma podrazumijeva ne samo instrumentalizaciju ideja nego i instrumentalizaciju jezika. I jezik je upregnut u društveni proces postajući značajnim dijelom proizvodnje društvenog života. Što su ideje više instrumentalizirane i formalizirane, to se u njima manje vide misli. Otuda i opasnost koju

²⁾ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, „Veselin Masleša”, 1974, s. 18.

³⁾ *Op. cit.*, s. 21.

⁴⁾ *Op. cit.*, s. 23.

⁵⁾ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, Sarajevo, „Veselin Masleša”, 1963, s. 24.

sobom nosi jezik. „Kao u danima magije, svaka riječ se smatra opasnom snagom koja bi mogla razoriti društvo i za koju govornik mora biti odgovoran. Prema tome, traženje se istine, pod društvenom kontrolom, prikraćuje. Razlika između mišljenja i djelovanja smatra se ispraznom. Tako se svaka misao smatra činom; svako promišljanje je teza, a svaka teza je lozinka. Svako se poziva na odgovornost za ono što kaže ili ne kaže. Sve i svako se klasificira i označava”.⁶⁾

Posljedice instrumentalizacije i formalizacije uma su velike a one se manifestuju u gubljenju racionalnog kriterija određivanja istinskog i lažnog, smislenog i besmislenog. Za filozofiju prosječnog intelektualca postoji samo jedan autoritet, koji se vidi u nauci kao klasifikaciji činjenica i izračunavanja vjerovatnoća. Sama tvrdnja da su pravda i sloboda same po sebi bolje nego nepravda i nesloboda u naučnom pogledu je neprovjerljiva kao što je besmislena i tvrdnja da je crveno ljepše od plavog ili jaje bolje od mlijeka. Upravo, napredak prosvjetičvanja je razorio ideju objektivnog uma dogmatizma i praznovjerja, ali i omogućio razvoj novog nazadnjaštva i mračnjaštva.⁷⁾

Instrumentalizacija i formalizacija uma ima svoju konsekvenciju u pragmatizmu te Horkhajmer upravo nastoji da izvrši temeljnu kritiku pragmatikog uma i pragmatizma. On ističe razliku između filozofije i pragmatizma napominjući da je filozofija u svom objektivističkom stadiju tendirala da bude sredstvo koje ljudsko držanje i naučna dostignuća dovodi do razumijevanja svog vlastitog razloga opravdanja, a da pragmatizam, naprotiv, pokušava da prenese svako razumijevanje u puklo držanje. Otuda eksperiment kao jedina vrsta iskustva, a princip korisnosti kao *spiritus movens* naučne i ljudske egzistencije. „Pragmatizam, nastojeći da pretvori eksperimentalnu fiziku u prototip cijele nauke i da da oblik svim sferama intelektualnog života prema tehnikama laboratorijuma, predstavlja kopiju modernog industrijalizma, kojemu je tvornica prototip ljudske egzistencije i koji daje oblik svim ograncima kulture prema proizvodnji beskrajne vrpce ili prema racionaliziranom glavnom uredu. Da bi dokazala svoje pravo da bude shvaćena, svaka misao mora imati alibi, mora podnijeti potvrdu o svojoj korisnosti”.⁸⁾

Također, Horkhajmer posljedicu instrumentalizacije i formalizacije uma vidi i u apostrofiranju ideje većine koja predstavlja upravo izraz jedne nove mitologije: „Načelo većine, u obliku

⁶⁾ Op. cit, s. 25—26.

⁷⁾ Op. cit, s. 26—27.

⁸⁾ Op. cit, s. 48.

popularnih sudova o svakoj pojedinoj stvari, sprovedeno svim vrstama izbora i modernim tehnikama saopćavanja, postalo je vrhunskom silom kojoj misao mora služiti. Ona je novi bog, ne u smislu kako su ga zamišljali glasno-govornici velikih revolucija, naime ne kao snaga otpora protiv postojeće nepravde, nego kao snaga otpora protiv sveg što se ne prilagođava. Što više sudom naroda rukuju vrste interesa, to se više predstavlja većina kao presudnik u kulturnom životu. Ona treba da opravda surrogate kulture sa svim njenim ograncima, sve do proizvoda popularne umjetnosti i književnosti za zavodenje gomile. Što je veći razmjer u kojem naučna propaganda od javnog mnjenja pravi puko oruđe mračnih sila, to više javno mnjenje izgleda zamjena za um. Ovaj iluzorni trijumf demokratskog napretka razara intelektualnu supstancu od koje je demokratija živjela".⁹⁾

Konačno, instrumentalizacija uma ima svoju konsekvenciju i u pozitivističko apologetskom odnosu spram postojećeg društva. Instrumentalizirani um je apologetski um. On ne nosi u sebi dimenziju transcencije jer se zadovoljava onim postojećim. A, „biti zadovoljan znači biti saglasan. A to je moguće ako se prema cjelini društvenog procesa zatvori, učini glupim i već unaprijed napušta neizbježan zahtjev svakog dijela pa i najništavnijeg: da u svojoj ograničenosti reflektira cjelinu. Zadovoljstvo znači uvijek: da se na to ne mora misliti, da se zaboravi trpljenje i tamo gdje se pokazuje. Nemoć mu leži u temelju. To je u stvari bijeg, ali ne, kao što se tvrdi, bijeg od rdave realnosti, nego od posljednjih misli na otpor, koju je ova još ostavila. Oslobođenje koje obećava zadovoljstvo, je oslobođenje od mišljenja kao negacije".¹⁰⁾

Kao što se, prema Horkhajmerovom ubjeđenju, moglo vidjeti, instrumentalizacija i formalizacija uma ima svoju konsekvenciju pragmatizma u nauci a pozitivizma u politici. I filozofije pragmatizma i pozitivizma zapravo predstavljaju filozofiju tehnokratije koja nauku i posmatra automatskim izrazom napretka. Za filozofiju tehnokratije postaju primarni entiteti „opšteg“, „objektivnog“ i „racionalnog“ na uštrb „subjektivnog“ i „individualnog“. Filozofija tehnokratije jeste filozofija negacije individuum. „Od dana njegovog rođenja, individuum nagone da uvidi kako postoji samo jedan način da se izade na kraj s ovim svijetom — da napusti nadu svoje krajnje samorealizacije. To on može postići samo oponašanjem... Povodeći

⁹⁾ Op. cit. s. 32.

¹⁰⁾ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*; Cit. prema: P. Vranicki, *Historija marksizma*, t. III, Zagreb, 1978, s. 62.

se za svojom okolinom, oponašajući je i ponavljajući je, prilagođavajući se svim tim snažnim grupama kojima eventualno pripada, pretvarajući se od ljudskog bića u člana organizacije, žrtvujući svoje mogućnosti radi gotovosti i sposobnosti da se konformira sa takvim organizacijama i zadobije utjecaj u njima — on uspijeva preživjeti. To je preživljavanje postignuto pomoću najstarijeg biološkog sredstva preživljavanja, naime mimikrijom¹¹⁾

Sve je okrenuto protiv individuuma i sve utiče na njegov „pad“. I nauka i politika, obrazovanje i vaspitanje, i ekonomija i kultura. Svi oni veličaju svijet onakav kakav on jest. Ideja sreće svela se na banalnost, koju je religija osuđivala, a ideja istine na svrhu korisnog oruđa kontrole nad prirodom. Ali, ono što snosi odgovornost za „pad individuuma“ nije na protiv ni tehnologija niti pak motiv samoodržanja. Uzroke takve pojave treba tražiti u društvenim odnosima koje individu u baci u okviru industrijskog ili političkog totalitarizma. Umstvena i tehnička racionalnost samo izražavaju racionalnost gospodstva. Istorija čovjekovih napora da podjarmi prirodu zapravo je istorija čovjekovog podjarmljivanja od strane čovjeka.¹²⁾

Politika kao instrumentalizacija (K. Kosik)

Čehoslovački filozof Karel Kosik spada u onu ne malu plejadu izuzetno senzibilnih savremenih mislilaca koja je i u našim intelektualnim krugovima poznata po, prije svega, dvjema knjigama: *Dijalektici konkretnog* (Beograd, „Prosveta“, 1967) i *Dijalektici krize* (Beograd, „Mladost“, 1983). Snagom teorijskog ubjedenja i analitičkim postupkom kojeg koristi u svojim radovima, Kosik se u dobroj mjeri približio „duhu“ Frankfurtske škole a Marcuseu posebno. Naročito je značajno Kosikovo razmatranje dijalektike, problema koji je relevantan kako sa stanovišta razvijanja marksističke teorije i sa stanovišta osmišljavanja ljudske prakse (za Kosika dijalektika je ne samo manifestacija ljudske prakse nego i metoda otkrivanja protivrječnosti te, prema tome, metoda destrukcije pseudokonkretnosti).

I u jednoj i u drugoj knjizi Kosik razmatra problem odnosa između „sistema“ i individue kao problem manipulacije individue. U *Dijalektici konkretnog* je eksplicitan kada eksplicira odnos između „sistema“ i čovjeka ističući da čovjek postaje stvarnost time što postaje članom sistema. „Izvan sistema je nestvaran. Stvaran je samo utoliko ukoliko je reduciran

¹¹⁾ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, s. 125.

¹²⁾ Op. cit, s. 95.

na funkciju sistema i definiše se potrebama sistema kao homo oeconomicus. Stvaran je utoliko ukoliko razvija sposobnosti, talent i nakhlonosti, koje su potrebne sistemu za njegov razvoj, dok su ostale sposobnosti i darovi, koji nisu neophodni za razvoj sistema, suvišni i nestvarni¹³⁾

Kosik je sasvim u pravu kada u *Dijalektici krize* ističe da sistem ne stvara ljude niti njihove sposobnosti već ih *iskorištava*, odnosno koristi i uobličava one sposobnosti, strasti i interese koji su neophodni za njegovo funkcionisanje. Upravo, totalitarizam sistema manifestuje se u stalnoj tendenciji svodenja čovjeka na funkciju. Time je on u sistem uključen kao manipulativna jedinka, kao *njegov* sastavni dio koji je podvrgnut jednoj „objektivnoj” logici. Upravo, zato Kosik i ističe da je, zahvaljujući tome što prilagođava ljude potčinjavanju, sistem „istovremeno sistem sveopšte mistifikacije: budući da je političko mišljenje zamijenjeno političkom frazom, sistem funkcionise samo tako što stvara masovnu lažnu svest kao pretpostavku svoje egzistencije, a bilo kakav pokušaj kritičkog rasuđivanja odbacuje kao jeres i svetogrđe. Dijalektički razum, ali i zdrav razum, isključeni su iz odlučivanja¹⁴⁾

Time Kosik dolazi do analize totalitarizma politike. Prema njegovom mišljenju, politika nije umjetnost niti nauka, već jednostavno „igra za moć i igra sa moći”. Kada dođe do političke krize onda to znači da oni koji vladaju više ne mogu da vladaju a oni nad kojima se vlada ne žele da više budu vladani.

Ali, bez obzira na unutrašnje pomjeranje subjekta političke moći, politika ostaje područje totalitarizma i tehničke manipulacije. U politici egzistira tehnički razum, a suština tehničkog razuma sadržana je u tendenciji „raspoređivanja stvarnosti kao sistema disponovanja, usavršivosti i opredmećenja”. Tehnički razum, pa prema tome i politički razum kao tehnički razum, „pretvara stvarnost (biće) u obezbeđen, pregledan i manipulativan objekt¹⁵⁾”. Za političkog pragmatičara politika i jeste tehnička manipulacija; politika je totalna manipulacija, tj. manipulisanje „ljudima i prirodom, živima, i mrtvima, rečima i idejama, stvarima i osećanjima”. I sam politički jezik i politički riječnik sastavljen je od izraza kojima se jedino može objasniti vještina tehnike političke manipulacije, a njih čine posebno slijedeće riječi: aparat, prenos-

¹³⁾ K. Kosik, *Dijalektika konkretnog*, Beograd, „Prosveta”, 1967, s. 111.

¹⁴⁾ K. Kosik, *Dijalektika krize*, Beograd, „Mladost”, 1983, s. 12–13.

¹⁵⁾ Op. cit., s. 47–48.

na poluga, deformacija i devijacija, itd. Iza ovih nječi krije se „tačan izraz onoga kako stvarnost postoji za političara, kako je *vidi* i doživljava, i na koji način se kao javni činilac u nju uključuje”.¹⁶⁾

Svemoć politike te apsolutna dominacija politike nad individuama, odnosno reduciranje čovjeka, ima i svoju posljedicu — nihilizam. „Ali ako u toj lošoj beskonačnosti sve gubi svoj unutrašnji smisao, stvari se odstvaraju i ljudi postvaraju; ako je sve ravnodušno, jer je zamjenjivo i manipulativno, *nihilizam* se javlja kao posljednja konsekvencija i logičan ishod pomenute osnovne redukcije na kojoj se zasniva sistem sveopšte manipulativnosti”.¹⁷⁾

Tehnologija kao ideologija (H. Markuse)

Herbert Markuse je jedna od onih intelektualnih figura koja decidirano ističe ideološki momenat tehnologije. Kritikujući shvatanja o neutralnosti tehnologije, Markuse ističe da u razvijenim industrijskim društvima „proizvodni aparat tendira da postane totalitaran utoliko što determinira ne samo društveno potrebna zanimanja, vještine i stavove, već i individualne potrebe i aspiracije”.¹⁸⁾

Prema Markuseovom mišljenju, u tehnološkoj bazi i u samoj biti tehnologije, a ne u posljedicama industrijalizacije, treba tražiti uzroke totalitarizma. „Savremeno industrijsko društvo tendira totalitarizmu na osnovu organizacije njegove tehnološke baze. Jer 'totalitaran' ne znači samo terorističku političku koordinaciju društva već, također, neterorističku, ekonomsko-tehnološku koordinaciju koja djeluje posredstvom manipuliranja potrebama, dodjeljujući interese. Ona tako sprečava izbijanje efikasne opozicije protiv cjeline. Ne pogoduje totalitarizmu samo određena forma vladavine ili načela partije već, također, određeni sistem proizvodnje ili raspodjele koji ne isključuje 'pluralizam' partija, novinskih listova, 'sila protivteže' itd”.¹⁹⁾

Vladavina terora i postojanje terorizma manifestuje se ne samo u artikulaciji prinude u političkom životu, nego i samom vještinom korištenja tehnologije a na području intenzifikacije rada, propagande, formiranja „javnog mnjenja” i „socijalizacije” individua, itd. Preko različitih tehnoloških proizvoda provodi se proces ostvarenja „jednodimenzionalne misli” i pona-

¹⁶⁾ Op. cit, s. 21.

¹⁷⁾ Op. cit, s. 57.

¹⁸⁾ H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo, „Veselin Masleša”, 1968, s. 15.

¹⁹⁾ Op. cit, s. 22—23.

šanja individua upravo kao proces njihove indoktrinacije i manipulacije. Tehnologija nije dovela do kraja ideologije već, naprotiv, do njene usavršenosti. Jer, „proizvodi indoktriniraju i manipuliraju; oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indoktrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života — mnogo bolji nego prije — i, kao takav, on se protivi kvalitativnoj promjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinisane racionalitetom danog sistema i njegova kvantitativnog rasta”.²⁰⁾

Pokazujući instrumentalni karakter tehnologije Markuse posebno ističe manipulativnost „masovnih medija”. Upravo, „masovni mediji” predstavljaju ona moćna sredstva manipulisanja čovjekovim potrebama, ukusima i ponašanjem. Tehnološki progres postaje oruđem dominacije umjesto sredstvom razvoja ljudskih sposobnosti. Oslobodilačke moći tehnologije postaju okovom oslobađanja. Instrumentalizirana tehnologija služi uobličavanju novih formi društvene kontrole. „U razvijenoj industrijskoj civilizaciji prevladava ugodna, uhodana, razumna, demokratska nesloboda. To je znamen tehničkog progressa. Zaista, što može biti razumnije nego obuzdavanje individualiteta u mehanizaciji društveno potrebnih, no bolnih izvedbi”.²¹⁾

Dakle, iza tehnološke racionalnosti savremenog društva krije se jedna nova i razvijenija forma ideologije koja i jeste oruđe dominacije. Nikako se više ne može prihvatiti tradicionalno stanovište „neutralnosti” tehnologije. Tehnologija se ne može posmatrati izolovano od njene upotrebe a „tehnološko društvo je sistem dominacije koji je djelotvoran već u pojmu i konstrukciji tehnike”.²²⁾

Tehnički progres je reakcionaran jer razvija tehnološku racionalnost koja je u funkciji održavanja postojećih institucija. Na žalost, on obuhvata cjelokupno područje koordinacije i dominacije upravo stvarajući oblike života i moći koji pacificiraju protivvrječnosti i pomiruju snage koje se samom sistemu suprotstavljaju. Preko tehnologije onemogućava se kvalitativna promjena koja bi razvila sasvim drugačije oblike ljudskog života.

²⁰⁾ Op. cit, s. 30.

²¹⁾ Op. cit, s. 21.

²²⁾ Op. cit, s. 16.

*Tehnološka racionalnost i
hegemonija (Gramši)*

Ubrzani razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu nužno je zahtijevao nove oblike racionalizacije procesa proizvodnje. Potreba za pojačanom eksploatacijom radne snage i povećanjem obima ostvarenog kapitala, nužno je tražila adekvatne oblike racionalizacije proizvodnje. Oni su pronađeni u „amerikanizmu” i „fordizmu” koji su se i pojavili, kako Gramši ističe, „iz unutrašnje potrebe da se dođe do organizacije planske privrede”.²³⁾

Ova „planska organizacija privrede” zasnivala se na sasvim jednostavnoj metodi kvantitativne analize vremena i kretanja manuelnog rada. Ona je bila okrenuta ka standardizaciji rada, raščlanjivanju radnih operacija, kvantitativnom izračunavanju njihovog optimalnog proizvodnog efekta. Cilj je, dakle, da se stvori „nova ekonomija” a proizvodne trake koje će Swift i Ford u Čikagu i Detroitu postaviti, označće početak realizacije tejlorističkog koncepta „naučne organizacije rada”.

Zasnovana na tejlorističkoj „naučnoj organizaciji rada” ova racionalizacija proizvodnog procesa predstavljala je početak „novog tipa civilizacije” koji još uvijek ima svoje veliko ekonomsko i političko značenje. I dok su sa stanovišta eksploatatora „amerikanizam” i „fordizam” predstavljali jednu tehnokratsku koncepciju odvajanja manuelnog radnika od procesa odlučivanja (čime se obezbjeđivala klasna hegemonija), dotle su sa stanovišta proizvodne klase oni predstavljali dodatni oblik alijenacije i reifikacije. „Novi tip civilizacije” imao je potrebu za „novim čovjekom” — individuum apsolutno prilagođenom proizvodnom procesu. Upravo, zato je bilo neophodno izvršiti upliv i u institucije građanskog života proizvođačke klase kako bi se tipu klasne hegemonije omogućila potpuna reprodukcija.

Gramši je sasvim u pravu kad je isticao da „amerikanizam” i „fordizam” nisu stvorili novog čovjeka, nego su ostvarili „majmunsku inicijativu” kojom je stvoren proizvođač koji je „intelektualno nezainteresovan” ali zato „mehaniziran”. Bila je to ideologija kojom se veoma uspješno učvršćivala klasna dominacija. Racionalizacija tehnološkog procesa vodila je političkoj legitimizaciji. Rad i organizacija, pokornost i podaništvo, hijerarhija i autoritet, red i vrlina, poštovanje reda i zakona, predstavljali su one etičke, kulturne i političke vrijednosti na osnovama kojih se reprodukovala jedna hegemonija. Ujedno, to su one vrijed-

---

²³⁾ A. Gramši, *Izabrana dela*, Beograd, „Kultura”, 1959, s. 275.

nosti koje istovremeno i onemogućavaju utemeljenje emancipatorske svijesti.²⁴⁾

Industrija svijesti (V. Pakard)

Prošlo je gotovo 30. godina od pojavljivanja knjige Vansa Pakarda *Industrija svijesti*, knjige koja je izuzetno značajna u pogledu eksplikacije totalitarizma kao složenog ekonomskog, političkog i kulturnog fenomena.²⁵⁾

Ono što je bio predmet autorovih istraživanja jeste traganje za samom prirodom složene tehnike masovnog ubjeđivanja kao tehnike manipulisanja čovjekom. Upravo, Pakard i piše o manipulacijskim postupcima „koji se preduzimaju da se kanališu naši nesvesni običaji, naše odluke o kupovinama, kao i način našeg mišljenja korišćenjem saznanja do kojih su došli psihijatrija i društvene nauke. Uglavnom, ovi napori su usmereni prema našoj podsvesti; na taj način impulsi koji nas pokreću su, u određenom smislu, „sakriveni”. Tako se na mnoge od nas vrši uticaj i u svakodnevnom životu nama se manipuliše mnogo više nego što mi to slutimo”.²⁶⁾

Pakard napominje da su istraživački postupci koje koriste „društvene nauke” veoma „impresivna oruđa” pomoću kojih se uspješno može odvijati proces manipulacije. Upravo, zahvaljujući moćnim tehnikama istraživanja, kao i tehničkim sredstvima informisanja, čovjek je jednostavno lako postao prijemčivim za različite ideološke mitove kao različite izraze manipulacije. Manipulacija i eksploatacija skrivenih slabosti te manipulacija djece i odraslih, potrošača i birača, istine i pravde, seksualnih osjećanja i emocija, odvija se čak i pod prividom „poštovanja ličnosti”.

Da bi proces manipulacije bio potpun, angažovana je, dakle, nauka. Pakard upravo pokazuje u kojoj mjeri je nauka angažovana ne samo da bi analizirala čovjekovu motivaciju, nego i da bi istražila njegove podsvjesne sfere. On ističe da se pokazalo da podsvjesni faktori često igraju značajniju ulogu u čovjekovom ponašanju te da je u tom smislu i razvijena dubinska psihološka analiza koja se bavi ispitivanjem podsvjesnih faktora preko kojih se jednostavnije utiče na određeno ponašanje i odlučivanje. „Motivaciono istraživanje je, kao što ističe i Luis Českin (Louis Cheskin), tip istra-

²⁴⁾ O ovome posebno vidjeti u: B. Kovačević, *Gramsci i marksizam*, Banja Luka, 1986, s. 51—76.

²⁵⁾ Cf. V. Pakard, *Industrija svijesti*, Beograd, „Sedma sila”, 1967 (Knjiga se prvi put pojavila u SAD 1957. godine).

²⁶⁾ Op. cit, s. 9.

živanja kojim se nastoji saznati šta ljude motiviše u stvaranju izbora. Ono uključuje tehnike koje su namenjene da dospeju do nesvesnog i podsvesnog jer su preferencije uglavnom određene faktorima kojih pojedinac nije svestan... U stvari, u kupovnoj situaciji potrošač se uglavnom ponaša racionalno i bez svoje volje, nesvesno reagujući na predstave i uzore koji su u podsvesti povezani sa proizvodom".²⁷⁾

Istraživanje motiva koje su poduzele psihologija, psihijatrija i psihoanaliza, imalo je za cilj eksplikaciju faktora koji određuju ponašanje individua kao ekonomskih i političkih „subjekata”. Ali, ova istraživanja ne znače samo analizu motivacione strukture, nego i analizu faktora koji bi predstavljali značajnu mogućnost određivanja novog motivacionog elementa. Veoma proširena „upotreba masovne psihoanalize da vodi kampanju ubeđivanja postala je osnova multimilionske industrije. Profesionalni ubeđivači su na njoj izgradili efektivnije načine da nam prodaju svoju robu — bilo proizvode, ideje, stavove, kandidate, ciljeve ili stanje duha”.²⁸⁾

Motivaciona analiza najviše se i najčešće koristila na području ekonomije (reklama, „masovna kultura”), ali je sa tog područja sve više prelazila i na područje politike. Ljudi postaju konzumenti kako ekonomije tako i politike. Prodaja proizvoda slična je prodaji kandidata na izborima. Pakard ističe da reklamni stručnjaci koji upotrebljavaju dubinsku tehniku tvrde da bi, ukoliko bi im se dozvolilo, mogli veoma uspješno da usmjeravaju odluke glasača na izborima. Tehnika reklamiranja roba i reklamiranja političkih lidera zasniva se na identičnim principima obraćanja masama. I na području ekonomije i na području politike ljudi hoće „velike stvari”. Upravo, na osnovi njihove želje dobro funkcioniše ekonomski sistem kao što se stalno i iznova traži identifikacija sa „velikim ličnostima” — herojskim liderima totalitarnog tipa. Stoga je razumljiv reakcionarni konformizam koji postaje kulturnim i političkim nacionalnim idealom.

Čovjek se nalazi u okolnostima građanskog svijeta koje apsolutno određuju njegov život i prema kojima on postaje nemoćan i ravnodušan. On je svjestan postojanja eksploatacije i dominacije, frustracija i otuđenja, bijede i bezvlašća, ali i svoje nemoći da postojeće okolnosti izmijeni. Upravo zato što su mogućnosti

²⁷⁾ Op. cit, s. 14—15.

²⁸⁾ Op. cit, s. 11.

radikalne kvalitativne izmjene postojećeg neslobodnog građanskog svijeta minorne, možemo reći da je totalitarizam sam način čovjekova života.²⁹⁾

²⁹⁾ O tome i Lefevre kaže: „Naše društvo... pre svega je terorističko društvo. Terorizam je svuda: u najmanjoj pojedinosti svakodnevnog, kao i u visokoj kulturi i visokoj književnosti. Svuda prisutan i uvek spreman da nasilno deluje, komforom, kao i ideologijom sistema. U tom smislu koji je lišen smisla, priroda je pomerila slobodu i došla na njeno mesto. U propagandi, u reklamama, postoji dvostruki terorizam prisne reči i slike, koji jačaju jedno drugo. Pri tome se ne sme zaboraviti pedagogija, taj dugo usavršavani terorizam omladine. Isto tako ne zaboravimo da se preko raznih terorističkih stupnjeva dospeva do nuklearnog, svuda prisutnog terora gospodara rata”. A. Lefevr, *Antisistem*, Beograd, „Radnička štampa”, 1973, s. 150—151.